

Waarom Spinoza? - Zes cursusmiddagen over de kernpunten van Spinoza's denken, georganiseerd door Spinozakring Soest Cultureel en Congres Centrum De Rank, Soest, september 2024 – april 2025

De sprekers in deze cyclus zijn allen auteurs van artikelen in het speciale nummer "Over Spinoza" van het blad "Spinoza!" (hoofdredacteur Yoram Stein) van juni 2024, jaargang 26.

Dag VI: Spinoza en al-Farabî over God en geloof - Michiel Leezenberg

5 april 2025

Inleiding

Gonny Pasman is door ziekte nog afwezig. Henri Krop heet iedereen welkom, in het bijzonder de spreker van vandaag, Michiel Leezenberg, universitair hoofddocent aan de afdeling Wijsbegeerte van de Faculteit der Geesteswetenschappen in Amsterdam. Evenals de andere sprekers in deze serie heeft hij een artikel gepubliceerd in het tijdschrift *Spinoza!* van juni 2024 *De laatste grote islamitische filosoof*, waarin hij een brug slaat naar de islamitische filosofie.

Lezing door Michiel Leezenberg

De lezing zal gaan over God en geloof en daarnaast ook over de relatie van Spinoza met Aboe Nasr al-Farabî en de islamitische filosofie.

Spinoza: de eerste moderne filosoof?

Vanaf ca 1900 geldt Spinoza als een moderne, materialistische, atheïstische filosoof. Dat beeld wordt ook opgeroepen in het boek van J. Israel (1999): *Spinoza and the Radical Enlightenment*. Volgens hem was Spinoza de eerste moderne filosoof omdat hij geen deïst maar atheïst is. Hij is ook materialist vanwege het substantie monisme. Verder is hij een echte democraat en, volgens J. Israel, feminist en anti-koloniaal denker, wellicht een iets te vereenvoudigd beeld. Wat is moderne filosofie? Het is tegen de scholastiek. Het begint bij Descartes met het substantie dualisme (*res cogito, res extensa*), metafysische vereenvoudiging t.o.v. Aristoteles. En verder de kentheoretische wending en twijfel: hoe weet ik dat wat ik denk ook werkelijk klopt. Ik kan niet twijfelen aan het feit dat ik twijfel en *cogito ergo sum*. Aristoteles had geen sceptische twijfel als serieuze filosofische uitdaging. Descartes gebruikt de geometrie als basis voor onbetwifelbare kennis. Bij Aristoteles is dat afwezig. Moderne filosofie is reflectie op en rechtvaardiging van natuurwetenschappelijke kennis. Moderne filosofie is in eerste instantie kentheorie. Dit is een breed verbreid beeld. Volgens Richard Rorty (1931-2007) opende Descartes de kentheoretische problematiek; Aristoteles had geen kentheorie. Bij Descartes wordt een nieuw beeld gebruikt voor de ziel, namelijk die van een spiegel van de wereld. Bij Aristoteles is de ziel niet een spiegel maar een oog. Er is een ander beeld dat ten grondslag ligt aan de filosofie.

Michiel Leezenberg

Spinoza past niet goed in dit verhaal. De centrale uitdaging van de twijfel (*cogito*) vinden we niet terug bij Spinoza. Daarom kunnen we Spinoza niet simpelweg als voortzetting van het gedachtegoed van Descartes zien. Wat is nu het kenmerk van Spinoza's

filosofie? Spinoza werkt de metafysica van Descartes verder uit. De twee substanties (dualisme) worden één substantie (god of de natuur, monisme). Waarom deze lange bespiegelingen voordat uiteindelijk de ethiek aan bod komt? Eén mogelijk antwoord volgt hieronder.

Nederland: Gouden Eeuw of Burgeroorlog

Voor Descartes was de sceptische twijfel de voornaamste filosofische uitdaging. Maar wat was dit voor Spinoza? Wiep van Bunge (1960, hoogleraar in de geschiedenis van de filosofie) suggereert dat dit niet twijfel was maar conflict (Lat. *discordia*, Gr. *stasis*), burgeroorlog. In Nederland was de Gouden Eeuw niet alleen een tijd van bloei, maar ook van (dreigende) burgeroorlog: strijd tussen Gomaristen en Arminianen; de synode van Dordrecht had bijna tot een oorlog geleid; Van Oldebarneveldt vermoord door de Orangisten; de moord op de gebroeders De Witt in 1672; dit alles was een zorg voor Spinoza, tevens een filosofisch probleem. De geometrische methode begint met definities en axioma's die voor iedereen acceptabel zijn. Daarna komt het tot zekerheid: er worden waarheden afgeleid. Dit is om onenigheid te voorkomen. Waarom? Omdat Spinoza wordt gekweld door de gewelddadige religieuze conflicten, niet alleen tussen katholieken en protestanten maar ook tussen verschillende groepen protestanten, in de Nederlandse republiek van zijn tijd. Hij wist ook dat zijn benadering van god als een immanente en niet-transcendente god problemen zou veroorzaken. Hij heeft daarom ter voorbereiding op de *Ethica* eerst een ander boek geschreven: *Tractatus Theologico-Politicus*. De *libertas philosophandi*, de vrijheid van het filosofisch denken is niet in strijd met de maatschappelijke vrede, ze is hiervoor zelfs noodzakelijk. Mensen moeten in gedachten vrij zijn zolang ze zich in hun daden maar aan de wet houden. De calvinistische theologen waren hier niettemin tegen en verboden het werk. Hierdoor onstond een klandestiene circulatie. Spinoza reliseerde zich toen dat publicatie van de *Ethica* tijdens zijn leven onmogelijk zou zijn. De *Ethica* is in het Latijn geschreven o.a. om snelle veroordeling te voorkomen. Er zijn wel verschillende klandestiene uitgaven. Als je in het Nederlands publiceert, was de kans op vervolging veel groter (vgl. gebroeders Koerbagh). Door Jeroen vd Ven, [*Printing Spinoza: A Descriptive Bibliography of the Works Published in the Seventeenth Century \(Open Access\)*](#), is betoogd dat, historisch gezien, de *Tractatus* misschien nog wel invloedrijker is geweest dan de *Ethica*. Wat is het argument dat Spinoza in de *Tractatus* maakt en hoe hangt dit samen met het argument in de *Ethica*?

God en godsdienst

Als je de materialistische benadering zoals gesuggereerd door Israel volgt, ben je geneigd te denken dat Spinoza alle profeten en geopenbaarde religies, als opium voor het volk, maar onzin vond. Spinoza zegt echter niet dat alle profeten oplichters zijn (Mozes, Mohammed, Jezus), maar Mohammed wel, die hij een valse profeet noemt. Hij maakt onderscheid tussen valse profeten en echte profeten. Religies (en echte profeten) verkondigen wetten die je moet gehoorzamen, filosofen zoeken kennis en waarheid. Spinoza ziet Jezus als een hele goede profeet, niets anders. Dat de openbaringen uit wetten bestaan is met name een Joods idee. In het Nieuwe Testament wordt Jezus niet omschreven als wetgever maar als de belichaming of voltooiing van de wet. Het Christendom draagt een universele wet uit: naastenliefde. Wetten dien je te gehoorzamen. Volgens Spinoza is theologie een poging om religie als een soort filosofie te zien. In de *Ethica* gaat het met name om de passies. Wat Spinoza in de *Ethica* en meer nog in de TTP benadrukt is dat geopenbaarde religie zoals door het gewone volk beleden, gauw tot problemen kan leiden omdat mensen gedreven worden door hun passies en bijgeloof en daardoor tot religieus fanatisme kunnen vervallen. Religies moeten binnen de grenzen van de rede blijven. Mensen blijven behoefte hebben aan religieus gezag, dat is iets irrationeels. Ze worden gedreven door hun passies omdat ze niet weten wat de ware bron van de ellende in hun leven is. Ze hebben behoefte aan het volgen van een goddelijk plan. Spinoza zegt dat het een misvatting is te denken dat de natuur is opgebouwd met een bepaald doel of volgens een bepaald plan. Het bijgeloof dat Spinoza bestrijdt, is dat de natuur een doel nastreeft. Een belangrijk deel van de

Ethica wordt besteed aan de passies en wat hun oorzaken zijn. Je kunt passies beheersen als je hun oorzaken kent. Je kunt ze niet uitbannen. Het individu moet zijn passies zien te doorgronden, zodat hij ermee om kan gaan. Het bereiken van de *beatitudo*, gelukzaligheid, bestaat uit het doorgronden van je passies, zodat je er niet meer onder lijdt. Hoe hangt dit samen met de sociale en politieke filosofie? Spinoza zegt niet dat je onderwijs aan het volk moet geven zodat het zich van de passies kan bevrijden. Het volk is bijgelovig en door passies gedreven. Maar de mens is niet vrij om te doen wat hij wil; hij is wel vrij om te denken wat hij wil, *libertas philosophandi*. Hij moet zich aan de wetten houden: de wetten van het Christendom en de wetten van de soevereine staat, een soort secularisatie. Religie moet daarbij onderworpen zijn aan het staatsgezag. Religie is nodig om het volk een vorm van moraliteit te geven. Religie kan leiden tot conflict, maar kan via de wetten van de soevereine staat in de hand gehouden worden.

Op grond van de Ethica en de TTP geldt Spinoza als grondlegger van een moderne, secularistische visie: de godsdienst kan tot conflict leiden en moet dus onderworpen worden aan de wetten van een seculiere, soevereine staat. Verkeerde ideeën over god, gevoed door passies, kunnen tot conflicten leiden. Die moeten zowel individueel als in de maatschappij beheerst worden door iets redelijks. Dit lijkt de formulering van een verlichte, seculiere rede, waarvan – met name sinds de aanslagen van 11 september 2001 – lange tijd is gezegd dat de islamitische wereld die niet kent. Als je verder in de islamitische filosofie kijkt, blijkt dat onhoudbaar: er zijn duidelijke parallellen met de filosofie van Spinoza, met name bij Aboe Nasr al-Farabî

Islamitische filosofie: contradictio in terminis?

Sinds 2001 lijkt de islam het tegendeel van een door de rede voortgebrachte filosofie te zijn. De islam zou geen verlichting hebben doorgemaakt, en geen traditie van rationele kritiek kennen. Vandaar het fanatisme waarmee Osama Bin Laden en de zijnen de aanslagen op het World Trade Centre pleegden, en later van de Islamitische Staat. Het geweld uit naam van religie hebben we in het westen in de vroegmoderne periode meegemaakt en om dat te beheersen is de rede boven komen drijven, horen we vaak.

Het blijkt dat er weldegelijk een lange Islamitisch filosofische traditie bestaat. Deze is niet opgehangen aan enkele vooraanstaande filosofen, maar is het resultaat geweest van een vertaalbeweging waarin heidense Griekse filosofische teksten naar het Arabisch zijn vertaald op het gezag van de kaliefen, de heersers, omdat zij daar politiek belang bij hadden. Ook de Islamitische theologie heeft een ander karakter dan de Christelijke. In de Christelijke (katholieke) kerk gold na het schisma in 1054 van katholieke en orthodoxe kerk lange tijd dat het woord van de paus onfeilbaar was; zo werd ook de inquisitie opgezet. Belangrijk verschil met het Christendom is dat de Islam geen paus/patriarch kent. De kalief was de opvolger van de profeet, maar in de praktijk iemand waar mensen zich op theologisch gebied niet veel van aantrokken. Er was wel een groep schriftgeleerden die een decentraal religieus gezag hadden. Er was geen centraal georganiseerde kerk, een groot sociologisch verschil met de Christelijke kerk. Er werd ook niet één dogmatiek verkondigd, maar er was veel debat over essentiële religieuze zaken. Er was niet alleen debat tussen verschillende soorten moslims maar ook tussen moslims en christenen, joden etc. Er was één centrale regel in het theologisch debat: je mag geen beroep doen op het gezag van jouw heilige boek. Dat heeft tot een aantal islamitische vrijdenkers geleid en Aboe Nasr Al-Farabî was daar een voorbeeld van. Zijn

Wikipedia:

Aboe Nasr Mohammed ibn Mohammed ibn Tarchaan ibn Oezloegh al-Farabi maar meestal afgekort tot **Aboe Nasr al-Farabi** (ongeveer 870-950) was een [Perzische geleerde](#) en [filosoof](#) in de [islamitische scholastiek](#). Hij had een grote invloed op het latere islamitische denken en ook op dat in het westen, toen dat in contact kwam met het werk van islamitische denkers zoals hij, [Avicenna](#) en [Averroes](#), met name op dat van latere filosofen als [Albertus Magnus](#) en [Thomas van Aquino](#). In de [Arabische wereld](#) kreeg hij de titel 'de tweede meester', naar 'de eerste meester' [Aristoteles](#). Hij was ook een vooraanstaand [muziektheoreticus](#). Het overgebleven deel van zijn reeks *Kitab al-Musiqa* wordt wel gezien als de meest indrukwekkende van alle Arabische werken over muziek.

hoofdwerk, *De deugdzame stad*, presenteert in eerste instantie een politieke filosofie. Het beschrijft een stad die op een deugdzame wijze geordend is, maar niet een stad die door een kalief wordt geleid. Het kalifaat speelt bij Al-Farabî geen enkele rol van betekenis. Maar hij heeft het wel over de relatie filosofie en profetie, wat ook in de TTP een van de centrale thema's is. Die overeenkomst is geen toeval.

Al-Farabî (gest. 950)

Al-Farabî werd geboren in Farab (hedendaags Kazachstan) en werkte volgens de legende als tuinman in Baghdad. Vanwege zijn gezag werd hij al gauw *Al-mu'allim al-thânî* ('de tweede leraar') genoemd. De eerste leraar was Aristoteles. Hij was een van de belangrijkste islamitische filosofen omdat hij de filosofie van Plato en Aristoteles heeft uitgelegd. Hij schreef korte inleidingen op hun werk. Hij zag o.a. kans de metafysica van Aristoteles op een begrijpelijke manier uit te leggen. Dit heeft een enorm historisch belang gehad. Daarnaast schreef hij een eigen hoofdwerk *De deugdzame stad* (*al-madîna al-fâdila*). Daarin bouwt hij voort op Griekse filosofische ideeën. Zijn portret op het 1 Teng-bankbiljet van onafhankelijk Kazachstan vertoont gelijkenis met dat van Lenin. Dat is geen toeval. Toen Kazachstan in 1991 onafhankelijk werd, werden portretten en standbeelden van Lenin (die overal voorhanden waren) van een tulband voorzien en omgedoopt tot een nationale beroemdheid zoals Al-Farabî.

Al-Farabî op bankbiljet Kazachstan

De deugdzame stad

In zijn boek *De deugdzame stad* verkondigt Al-Farabi dat we het hoogste geluk al tijdens het leven kunnen bereiken — en dus niet pas na de dood. Ook stelt hij dat we correcte kennis van de wereld en haar schepper kunnen bereiken op de kracht van de rede alleen; religieuze openbaring is daarbij dus niet strikt nodig. Verder betoogt hij dat er verschillende deugdzame steden met verschillende religieuze openbaringen kunnen bestaan. De islamitische openbaring speelt, verrassend genoeg, geen rol in zijn boek.

Het werk vertoont enige structurele overeenkomst met de *Ethica*. Het begint met een kosmologisch, metafysisch verhaal. Hierna volgt een hoofdstuk over de mens, op een Aristotelische visie gebouwd, het laatste kwart gaat over een politieke filosofie. In een ideale stad is de koning, die de macht uitoefent idealiter gelijk aan de profeet, degene die de wetten verkondigt en de filosoof die de wetten in hun ware filosofische vorm kent en de imam, de leider van de religieuze gemeenschap. Wat is hierbij de noodzaak voor kosmologie en metafysica? Vergelijkbaar met de *Ethica*: waarom eerst al die metafysica en kentheorie? Watvoor moslim was Al-Farabî eigenlijk? Hij was volgens sommige hedendaagse lezers de aartsvader der atheïsten, hoewel hij dat zelf ontkent.

Al-Farabî over godsdienst en filosofie

Filosoofsch vertoont al-Farabî opvallende overeenkomsten met Spinoza. Zijn centrale punt is – net als in Spinoza's *Tractatus* – de relatie tussen filosofie en profetie. De filosoof gebruikt de rede. Hij gebruikt demonstratieve en retorische syllogismen, d.w.z. die van definities en eerste principes uitgaan en onbetwifelbare kennis opleveren. Daarom heeft de filosoof kennis van de wereld zoals hij echt in elkaar zit. Het gewone volk heeft die kennis niet bij gebrek aan opleiding. Voor het volk kan verkeerd begrepen filosofie gevaarlijk zijn. In plaats daarvan is religieuze openbaring een afbeelding of imitatie van filosofische kennis in beeldende vorm: een afbeelding van god als een koning met een kroon op zijn hoofd en een zwaard in zijn hand die misdadigers streng straft, is duidelijker dan een abstracte beschrijving. Vandaar wetten die aangeven wat je

mag doen en wat niet i.p.v. filosofische verhandelingen. Filosofie is, net als bij Spinoza, bij Al-Farabî superieur aan religieuze openbaring. De filosofen van de stad kennen de ethische zaken zoals ze echt zijn en deze zaken worden door een andere natie anders geïmiteerd waardoor volmaakte naties en steden kunnen ontstaan met verschillende religies. Dat is een zeer radicale formulering. In de Christelijke wereld van de Middeleeuwen is dit volstrekt onzegbaar. De filosofie is de theoretische basis, de religieuze openbaringen zijn praktischer, maar minder zeker. Eén filosofie is verenigbaar met verschillende religieuze openbaringen. In al-Farabî's boek staat ook geen enkel citaat uit de Koran. Religieuze openbaring levert wel kennis op, maar die is inferieur aan filosofische kennis. Spinoza daarentegen zegt dat openbaringen niet over kennis gaan, het zijn wetten. Ook betoogt Al-Farabî dat veel voorschriften voor vroom gedrag (Gr. eusebeia, Ar. khushu'), zoals bidden en volksgeloof, voorbeelden zijn van oplichterij. Hoe kan dat? Eén reden is dat er geen paus was, wat mogelijkheden gaf voor vrijdenkerij.

Al-Farabî en Spinoza

Hoe is de vergelijking met Spinoza? Ze onderkennen beide de verschillen tussen de behoeften van de massa en de elite. Volgens al-Farabî zijn wetten er voor de massa en filosofie is aan de elite voorbehouden; Spinoza gelooft dat ook filosofen de wet moeten gehoorzamen. Spinoza gebruikt in de Tractatus een theologische redering: theologische argumentatie tegen theologen? Hij gebruikt ook bijbelcitaten voor zijn argumenten. Al-Farabî daarentegen gebruikt een filosofische redeneervorm, met zogeheten demonstratieve argumenten, en geeft geen enkel citaat uit de Koran. Al-Farabî over de wet: deze is alleen voor de massa. Waar komen deze overeenkomsten en verschillen vandaan?

Maimonides: missing link?

Maimonides is een Joodse filosoof/theoloog/arts in al-Andalus (islamitisch Spanje). Hij is één van de grote inspiratoren van de Tractatus. Als Spinoza reageert op Maimonides reageert hij in feite ook op Al-Farabî. Maimonides zegt ook dat profetie een filosofie voor het gewone volk is, kennis die in informele beelden is uitgedrukt.

Het belangrijkste boek van Maimonides is de *Gids voor de verdooden*: geschreven voor joodse jongeren die door de Arabisch Islamitische beschaving worden verleid. Het is geschreven in het Arabisch. Waar Spinoza reageert op Maimonides, reageert hij indirect op Al-Farabî en is hij daarmee de laatste grote filosoof die in de Islamitische filosofische traditie staat.

Wat is er modern en wat is er klassiek aan Spinoza?

- Geometrische methode? Monisme van substantie?
Je kunt hier niet zonder meer uit afleiden dat Spinoza atheïst, een materialist, een feminist was.
- Kentheoretische wending?
Je kunt niet zeggen dat er bij Spinoza een dergelijke wending was zoals die bij Descartes wordt voorgesteld.
- Striktere scheiding rede-passies; kennis-wet; man-vrouw?
Bij Spinoza is de scheiding tussen rede en passies wel veel strikter dan bij anderen. Wat bij Al-Farabî nog een beeldend syllogisme is, is bij Descartes en Spinoza puur een zaak van de passies en dus geen kennis. Kennis wordt allen door het intellect bereikt en niet door de passies. Het verschil tussen het mannelijke en het vrouwelijke is bij Spinoza veel sterker dan bij Al-Farabî en andere Middeleeuwse denkers.
- Skepsis en stasis: Descartes, Spinoza en de Reformatie. Spinoza richt zich veel meer op de omstandigheden in de republiek in de 17de eeuw, waarin het voortdurend dreigende religieuze conflict zijn grootste filosofische zorg was. Zowel Spinoza als Descartes zijn hierdoor tegen de achtergrond van de reformatie en de 80-jarige oorlog te plaatsen.
- Republicanisme: Spinoza's republikanisme is niet modern te noemen. Bij hem is veel meer Athene het model dan de moderne liberale democratie. Het idee dat je

gaat stemmen en dan een volksvertegenwoordiging kiest is bij Spinoza afwezig. Het is meer een directe democratie zoals bij de Atheners.

- Spinoza: academische filosofie of ratio vivendi? Filosofie als kentheorie of als askèsis/spiritualiteit. Zien wij Spinoza misschien te veel als academisch filosoof door hem in de moderne filosofie van kentheoretische fundering van wetenschappelijke kennis te willen plaatsen? Filosofie kun je ook zien als oefening voor een goede manier van leven. Zo kijkt Spinoza ook naar Descartes: hij is voor hem een gids voor het leven, niet een kentheoreticus. Deze recente opvatting begint in de geschiedschrijving van de filosofie steeds meer door te dringen.

Q&A

Q: kent Al-Farabî een immanente of een transcendente god?

A: Al-Farabî volgt een neo-platonische opvatting: hij gelooft dat menselijke perfectie en geluk in deze wereld haalbaar waren, zonder te wachten op een hiernamaals.

De natuur is meer 'platgeslagen' bij Spinoza. Er is sprake van een transcendente god, dus niet zoals bij Spinoza. Vergelijk ook Hadot in *Filosofie als een manier van leven*: Hadot zegt dat filosofie geen vak is dat je leert, maar een manier van leven waarmee je je hele leven bezig bent. Dit kan bij voorbeeld met spirituele oefeningen. Vergelijk ook Socrates die voor zichzelf probeert te zorgen en dat ook zijn leerlingen bijbrengt. Zorg dat je een goed leven leidt. Ook bij Descartes en Spinoza zijn aspecten van de spirituele oefening te vinden. Het is een open vraag of dat ook bij al-Farabî speelt.

Michiel Leezenberg en Henri Krop

Q: waren er meer filosofen die vergelijkbaar met Al-Farabî afwijkende theologische ideeën formuleerden?

A: er zijn inderdaad tijdgenoten van Al-Farabî zoals al-Râzî, Ibn al-Râwandî. Het is mogelijk afwijkende theologische meningen in het openbaar te verkondigen, in zogeheten *Munâzarât* (publieke debatten). Zo zegt Al-Râzî openlijk dat alle profeten oplichters zijn, omdat ze zeggen dat er één uitverkoren volk is. Dat leidt bijna automatisch tot onenigheid en strijd. Veel afwijkende meningen konden verkondigd worden. Er was geen repressie van de staat om dit tegen te houden. Later was er veel minder tolerantie (in de moderne en hedendaagse Islamitische wereld). Het Hindoeïsme in India was aanvankelijk ook veel toleranter.

Q: wat zijn de verschillen t.a.v. determinisme en vrije wil tussen Al-Farabî en Spinoza?

A: deze vraag stond ook in de Islamitische theologie centraal. Beide meningen kwamen voor: vrije wil en geen vrije wil (deterministen). In de 9de eeuw werd in de klassieke Islamitische theologie een compromis gesloten: soms zijn de voorschriften niet zo duidelijk maar gedraag je je ernaar alsof je een vrije wil hebt. Bij Al-Farabî is dat niet helemaal duidelijk. Hij impliceert ook dat het er niet toe doet of hij Soenniet, etc. is. Het simpele antwoord is: we weten vooralsnog niet in hoeverre Al-Farabî determinist was.

Q: was Spinoza op de hoogte van de geschriften van Al-Farabî? Is er sprake van plagiaat?

A: Twee keer 'nee'. In tegenstelling tot veel andere boeken is Al-Farabî's boek nooit in het Latijn vertaald. Hij is daardoor onbekend gebleven in de Christelijke en laat-

Middeleeuwse Joodse traditie. Je vindt wel ideeën van Al-Farabî terug bij Maimonides; ook latere Islamitische filosofen verwijzen wel naar Al-Farabî. Spinoza wist vermoedelijk weinig tot niets van de Islamitische filosofie; de Nederlandse vertaling van Ibn Tufayls *Hayy ibn Yaqzan* verscheen pas op een moment dat Spinoza als filosoof al 'volwassen' was. Spinoza vernam dus pas van Islamitische filosofen op het moment dat *Tractatus* en *Ethica* al op de rails stonden. Zijn meeste filosofische kennis kwam via Maimonides. (Aanvulling Henri) in de kring van Spinoza bestond wel een Koran-vertaling. Waarschijnlijk was hij ook op de hoogte van sommige Islamitische teksten.

Q: vertalingen van Islamitische teksten zijn bekend in de veertiende eeuw. Daarna is niets meer vertaald. Is daar een verklaring voor?

A: Vertalingen van Arabische teksten uit de 12-13de eeuw zijn voornamelijk gemaakt om het werk van Aristoteles begrijpelijk te maken. Die vertaalbeweging van Islamitische filosofische teksten stopt na de 13e eeuw.

De eerste vertaling van een zuiver argumentatieve Islamitisch filosofische tekst in het Nederlands dateert van drie jaar geleden (vertaling van Leezenberg van boek Al-Farabî). De receptie van islamitische filosofie als filosofie staat nog in de kinderschoenen. In de Engelstalige wereld wordt momenteel veel meer academisch werk gedaan, maar dat is vaak van een wat apologetisch karakter. Er is wel steeds meer in het Nederlands te lezen. Aan te bevelen is o.a. het filosofische sprookje *Hayy Ibn Yaqzan* van Ibn Tufayl.

Verwijzing naar artikel in Spinoza!. In de Christelijke traditie is Jezus geen profeet. Bij Spinoza is hij wel de profeet.

Q: Jezus, zo schrijft de apostel Paulus, verkondigt de wet niet zozeer, maar belichaamt of voltooit haar. Kunt u daar iets over zeggen?

A: zowel Spinoza als Al-Farabî hebben het over profetieën primair in termen van wetten. Dat geldt heel duidelijk voor de Joodse openbaring, bijv. de tien geboden. Dat geldt ook voor de conceptualisering van de Islamitische openbaring als wet (de sharia). De Christelijke openbaring is minder in termen van wetten. Wat Jezus vertelt is niet zozeer de wet maar gaat over naastenliefde. In de Christelijke traditie is Christus niet simpelweg de profeet. Hij is de zoon van God, de incarnatie van God. In de *Tractatus* van Spinoza zie je steeds de suggestie dat Jezus een profeet was, zij het een goede profeet. Dat hij de zoon van God was speelt minder een rol. Ook de moslims zien Jezus, net als Mozes, als een profeet, niet als de zoon van God. In het nieuwe testament is Jezus meer de belichaming, de voltooiing van de wet.

Q: Henri: in hoofdstuk 11 van het Tractaat, het enige hoofdstuk dat over het Christendom gaat stelt Spinoza Jezus als leraar tegenover Mozes. Deze laatste is een wetgever, Jezus niet. Hij vergelijkt ook Jezus met Salomo, als wijze, maar niet als wetgever. Op die manier kan Spinoza staat en kerk los van elkaar maken en kan hij beredeneren dat de politiek gaat over de uitleg van wetten, ook religieuze wetten. Het geloof is iets innerlijks en heeft niets te maken met wetten.

A: Spinoza lijkt hier dus Jezus niet zozeer als een goddelijk iemand weer te geven, maar als een wijze. Het thema wijsheid, ook weten hoe je moet handelen, is een thema dat je in de hele filosofie steeds weer tegenkomt. Het speelt ook bij Spinoza een rol, met name in de *Tractatus*.

Rol van filosofie in de loop der tijden: academische filosofen zijn er pas sinds twee eeuwen, daarvoor was filosofie een onderdeel van theologie. Maar als manier van leven bestaat filosofie al veel langer. Wat wil Spinoza met zijn filosofie? Volgens Hadot was bij de antieke Griekse filosofen filosofie primair een manier van leven. In de Christelijke Middeleeuwen zie je dat het nieuwe testament als een *philosophia Christi* wordt benoemd, waarin het leven van Christus als voorbeeld wordt gesteld. Aristoteles werd belangrijk gevonden omdat alles wat er te weten was beschreven werd met de vier oorzaken, substantie, attribuut enz. Het was één coherent kader waarin alle

wetenschappelijke kennis beschreven kon worden. Daarom werd Aristoteles zo belangrijk gevonden, niet omdat hij een 'vakfilosoof' was.